

דְּרָשׁוֹת

פרשת מקץ, תשע"ט, מספר 1297

האם יתכן "חלום בלא דברים בטלים"? עמדותיהם החלוקות של רש"י ורמב"ן¹

חננאל מאק

או שהם מהווים חלק מפתרון החלום גופו? רש"י אינו מתייחס ישירות לשאלה, אבל הוא מפרש את בליעת הפרות והשיבולים הטובות כשכחת השובע הגדול במהלך שנות הרעב. "וְלֹא יִדְעַ הַשֶּׁבַע" הוא פתרון של "וְלֹא נִדְעָ כִּי בָאוּ אֶל קַרְבָּנָה". כך מסתיימים שני החלומות (בשינוי קל) ופתרונם. עצת האגירה של המזון ומינוי האיש הנבון שיופקד על ביצועה הם דברי יוסף מדעתו.

לא זו דעתו של רמב"ן. "הליועץ המלך נתנהו?" שואל רמב"ן (בעקבות אמציה מלך יהודה, שדבריו הובאו בדבה"ב כה:טז), ורואה את דברי יוסף על אגירת המזון כחלק מפתרון החלום. פשר הבליעות של הפרות והשיבולים הטובות בפי חברותיהן הרזות ורעות המראה אינו ביטוי לשלטון הרעב, אלא השימוש המושכל במאגרי המזון שהוכנו מראש. בשנות הרעב עתידים בני האדם לאכול את אשר נאסף בשנות השובע. הבליעות שבחלומות מסמלות אפוא הצלת חיים ולא רעב ומוות. אבל יש לדייק: מאגרי המזון והשימוש בהם הם חלק מפתרון החלום. ההצעה למנות איש נבון וחכם שיופקד על המפעל ועל ניהולו כבר אינה כלולה בפתרון החלום, והיא אכן הצעתו של יוסף, שקיווה ואף הצליח לקדם בכך את מעמדו הוא. שאלתו של רמב"ן בדבר יועץ המלך חוזרת אפוא ומופנית כבומרנג אל רמב"ן עצמו.

רמב"ן מבחין אפוא בין התכלית העיקרית של חלומות פרעה מלך מצרים, המופקד על שלומה ורווחתה; הכנת הארץ לקראת הרעב הצפוי וביסוס כלכלתה על פירות אותה הכנה, ובין הפרט השולי והנוסף: מינויו האישי של יוסף ותיקון העוול שנעשה לו. אלה אינם מענייניו של המלך ואינם כלולים בחלומותיו ובפתרונותיהם. לפי עמדתו העקרונית של רמב"ן, החלום הנבואי כולל את כל פרטי מילויו, וכאמור הדברים נכונים גם באשר לחלומות שאינם נידונים כאן.

האירוע השני בפרשה זו, שבה חלוקים רש"י ורמב"ן, מתואר בפסוקים: "וַיָּבֹאוּ אֲחֵי יוֹסֵף וַיִּשְׁתַּחֲווּ לוֹ אֲפִים אֲרָצָה... וַיִּזְכֹּר יוֹסֵף אֶת הַחֲלֻמוֹת אֲשֶׁר חָלַם לָהֶם". רש"י כותב על כך בפשטות (מב:ט): "וַיִּדְעַ (יוסף) שנתקיימו, שהרי

פירושו של רמב"ן לסיפורי החלומות של יוסף ופרעה, כפירושו לכלל התורה, מכילים גם מחלוקות פרשניות בינו לבין רש"י, כפי שכתב רמב"ן בהקדמת פירושו לתורה.²

במחלוקות כאלה מתגלות עמדות עקרוניות שונות, ששני הפרשנים הגדולים מחזיקים בהן, גם באשר להבנת משמעותם של החלומות. בעוד שרש"י מסתפק בהתאמה כללית שבין החלומות לפתרונותיהם, רמב"ן מייחס ערך רב לפרטי הפתרונות של החלומות, והוא רואה הכרח בהתגשמותם במדויק של חלומות נבואיים אלה על כל פרטיהם. הדבר נכון בחלקו גם באשר לחלומותיהם של שני השרים הסוררים, חבריו של יוסף לכלא, אלא שכאן הפרטים חשובים פחות, שכן מדובר בחלומות פרטיים הנוגעים לשניים אלה לבדם, ואין מאחוריהם חזון היסטורי נרחב.³ נדון כאן בארבעה אירועים מתוך סיפורי יוסף ופרעה, שבהם ובפרשנותם מתגלות עמדותיהם העקרוניות החלוקות של רש"י ורמב"ן.

האירוע הראשון – דברי יוסף על הצורך להתכונן לשנות הרעב בדרך של איסוף המזון בשנים הטובות: "יַעֲשֶׂה פְּרֵעָה... וַיִּקְבְּצוּ אֶת כָּל אֶךְל הַשָּׁנִים הַטּוֹבוֹת הַבָּאת הָאֵלֶּה וַיִּצְבְּרוּ בְּרַתְחַת יַד פְּרֵעָה" (בר' מא:לד-לה). מה טיבם של דברי יוסף אלה? האם לפנינו עצה טובה שהעלה יוסף מיוזמתו בפני המלך, לאחר שכילה להציג את הפתרון הישיר לחלומותיו,

* פרופ' חננאל מאק, המחלקה לתלמוד ולתורה שבעל פה, אוניברסיטת בר-אילן.

** המאמר מוקדש לזכרה של אמי מרת מרים ז"ל שהלכה לעולמה לפני כחודש ימים, בכ"ז במרחשוון תשע"ט.

¹ מאמר זה הוא תמצית מאמרי "החלומות לא שוא ידברו – רמב"ן על חלומות יוסף ופרעה ופתרונותיהם", שהתפרסם בקובץ כרמי שלי – מחקרים לכבוד פרופ' כרמי הורביץ, תשע"ב.

² "ואשים למאור פני... פירושי רבנו שלמה.. בדבריו אהגה, באהבתם אשגה ועמהם יהיה לנו משא ומתן, דרישה וחקירה".

³ עם זאת, גם כאן רמב"ן מדייק בפרטים. כך הוא למד משימוש האות כ' במשפט: "וְהוּא כְּפָרַחַת עֵלְתָה נְצָה" את המשמעות הקרובה של מימוש החלום.

מסקנה זו אינה מתאימה לשיטתו של רמב"ן, שהרי שביעיות הפרות והשיבולים נפתרו בפי יוסף כשבע שנות רעב ולא פחות. רמב"ן מאריך בדברים בנושא שלפנינו, ומתקשה לקבל את דברי מדרש תנחומא ורש"י. הוא מביא את דברי האמורא רבי יוסי בר חנינא במדרש בראשית רבה (פ"ט, ט), שמהם עולה, כדברי רש"י, שהרעב נמשך שנתיים בלבד,⁵ וכותב במר ליבו (מז:ח): "ואם כן לא נתקיימו דברי יוסף כפתרונו". ולא עוד אלא שכישלון זה עלול היה לעלות ליוסף בחשד מצד פרעה, כאילו פתר יוסף את החלומות על פי האינטרסים שלו עצמו. כאן רמב"ן מנסה דרך פרשנית נוספת, אך הוא אינו שבע רצון ממנה, וכותב: "ועם כל זה אני תמה, שאם כן לא היה החלום אמת". בצר לו מביא רמב"ן את דבריהם של תנאים מדרש ספרי (דברים ל"ח, מהדורת פינקלשטיין עמ' 76), שמהם עולה שאחרי מות יעקב חזר הרעב לקדמותו למשך חמש השנים הנוספות. התנאים מסיקים את דבריהם בעיקר מדיוק בלשון הפסוקים, אבל רמב"ן נאחז בהם כדי להעלות את מסקנתו שלו: חמש שנות הרעב הללו נדרשו כדי לממש את חלומות פרעה במלואם, וזאת אחרי שהשלים עוד כמה מהלכים פרשניים פתלתלים בדבר הסדר המדויק של המאורעות בפרשה זו.

מאמצי של רמב"ן לא יובנו אלא על פי העיקרון שהוצג למעלה: חלומות נבואיים חייבים להתגשם במלואם ועל כל פרטיהם – עניין שכנראה לא העסיק את רש"י יתר על המידה.

ונקודת המחלוקת הרביעית: מהו פשרם המדויק של דברי האחים הנועצים להשליך את יוסף אל הבור, ומפטירים: "וְנִרְאָה מָה יִהְיֶה חֵלְמֹתֶיךָ" (לז:כ). רש"י בשם האמורא רבי יצחק: "רוח הקודש אומרת כן... ואי אפשר שיאמרו הם... שכיון שיהרגוהו בטלו חלומותיו". רמב"ן מציע תחילה להבין את דבריהם כ"מליצה דרך לעג", אבל הוא מוסיף: "והנכון בעיני... כי אם יצילוהו מידינו מלך ימלוך עלינו!". כמו רש"י, גם רמב"ן סבור שמות החולם ימנע את התגשמות החלום, אבל חלומות החי טיבם להתגשם, ולכן אין מנוס מלהרוג את יוסף ובכך למנוע את מלוכתו החזויה!

עמדתו העקרונית של רמב"ן בפרשה זו באה לביטוי גם בפירושו לחלום יעקב בבאר שבע, בטרם ירד מצרימה (מו:א). כאן רמב"ן מביא מדברי הרמב"ם במורה נבוכים (א', כז) על תרגום אונקלוס, שבהם ציין הרמב"ם ביחוד את "השתדלותו (של אונקלוס) בסילוק

השתחו לר", ובכך רש"י מתכוון, כמובן, למילוי חלום האלומות וחלום השמש, הירח והכוכבים המשתחווים.

גם כאן דעתו של רמב"ן שונה. הוא מביא את דברי רש"י, וממהר להסתייג מהם: "ולפי דעתי הדבר בהיפך", ומסביר שבשלב זה ידע יוסף שהחלומות לא נתקיימו, שהרי יעקב ובנימין אינם בין המשתחווים. לכן יוסף מחליט לפעול עתה בשני שלבים נוספים, כשהוא מודע למחיר הכבד של מעשיו – פחד וחרדה, יגון וייאוש של האחים ובמיוחד של האב הזקן; "וְאֵל-שֵׁדֵי יִתֵּן לָכֶם רַחֲמִים לְפָנֵי הָאֱלֹהִים... וְאֲנִי כְּאֲשֶׁר שְׁכַלְתִּי שְׁכַלְתִּי" עתיד יעקב האומלל לומר, כשייווכח לדעת שקיומה הפיסי של משפחתו תלוי במילוי דרישותיו של השליט המצרי האכזר. אכן, מחיר כבד, אבל הגשמת החלומות הנבואיים על כל פרטיהם היא הכרח בל יגונה.

בשלב זה יוסף דורש אפוא את הבאתו של בנימין – האלומה החסרה – למצרים. עם בוא האחים שנית הוא מאיר להם פנים, משחרר את שמעון הכלוא וגומל להם כל טוב. אבל גם כאן צפוי משבר כבד: בעקבות החשד המדומה בגניבת הגביע, האחים מושבים אל בית יוסף ונופלים לפניו ארצה – כולם; מראובן הבכור ועד בנימין הצעיר. חלום האלומות התגשם.

כאן נפנה יוסף אל החלק האחרון של תכניתו: הבאת יעקב למצרים בפקודתו. יעקב הישיש אמנם אינו משתחוה ליוסף עם בואו מצרימה, אבל הוא עתיד לחיות שבע עשרה שנים תחת חסותו של יוסף, שליט הארץ.⁴ רק עכשיו התגשמו חלומותיו הנבואיים של יוסף במלואם. במלואם, אך בהסתייגות: רחל אם יוסף שאיננה עוד, אינה באה להשתחוות לו, ורש"י מסיק מכאן, כדברי רבותינו וכדרכו שלו, כי "אין חלום בלא דברים בטלים". רמב"ן רגיש גם לפרט זה, ולדעתו הירח מסמל את נשי יעקב ואת בני ביתו המשתחווים אף הם ליוסף. התגשם גם חלום השמש, הירח והכוכבים.

נקודת המחלוקת השלישית בין רש"י לרמב"ן בפרשה זו היא בשאלה, מתי תם הרעב במצרים ושכנותיה. רש"י הולך כאן בבטחה בעקבות כמה מאמרי חז"ל, ומסיק שהרעב נמשך שנתיים, כדברי יוסף: "כִּי זֶה שְׁנַתִּים הָרְעֵב" (מה:ו), ובא אל קיצו עם בוא יעקב למצרים והברכה שברך את פרעה. ובלשון רש"י (מז:י) בעקבות מדרש תנחומא: "ומברכתו של יעקב ואילך היה פרעה בא על נילוס והוא עולה לקראתו". תם הרעב הגדול.

⁴ ערב מותו עתיד גם יעקב להשתחוות בפני יוסף, אבל כנראה לא ראה רמב"ן בכך את השלמת חלום השמש והירח.

⁵ לדעה זו נדחו חמש שנות הרעב האחרות לימי יחזקאל הנביא.

ההגשמה". כלומר, את דרכו של המתרגם להימנע מביטויי ריאליה ואנושיות באשר לקב"ה. אבל במקרה זה, סבור הרמב"ם, לא חשש אונקלוס מפני התרגום המגשים, שכן משמעותו של חלום יעקב בבאר שבע נופלת מזו של מחזה נבואה ודיבור א-לוהי ישיר. רמב"ן חלוק על הרמב"ם. הוא מציע כמה הסברים לדרכו של אונקלוס במקום זה, ומדבריו עולה גם כאן החשיבות הרבה שהוא מייחס לדיוק ולפרטים בפתרון החלום ומימושו.⁶ קו יסוד משותף מחבר בין ביקורתו של רמב"ן על פירושי רש"י בפרשת חלומות יוסף ופרעה ובין ביקורתו על דברי הרמב"ם על חלום יעקב.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

⁶ ועיינו היטב בדבריו של ר"י אברבנאל על מחלוקת רמב"ם ורמב"ן בעניין זה.